

BREXIT'İN AVRUPA BİRLİĞİ'NİN GENİŞLEME POLİTİKASI VE AVRUPA KOMŞULUK POLİTİKASI'NA ETKİLERİ

Hatice YAZGAN*

Öz

Avrupa Birliği'nin (AB) Genişleme Politikası ve Avrupa Komşuluk Politikası, Birliğin etkili dış politika araçlarıdır ve mevcut durumda kimi zaman AB'nin derinleşme sorunları yanında, ekonomik krizin etkileri, göç, terörizm ve günümüzde gözardı edilemeyen bir unsur olan kamuoyunun etkisiyle eleştiriye uğramaktadır. Bu durumda Brexit, söz konusu politikaları etkileyen yeni bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Hükümetlerarası niteliği haiz AB dış politikasının Ekim 2019 tarihinde gerçekleşen Zirvede, genişleme politikası ile ilgili kararlarda da görüldüğü üzere Fransa-Almanya ekseninde belirlenecek olması Brexit ile daha belirgin hale gelmiştir. Brexit etkisi ile ortaya çıkabilecek sonuçlar ve kamuoyunun özellikle genişleme politikasına olumsuz bakışı, bu politika kapsamındaki ülkelerin zaten kırılğan olan siyasi ve ekonomik yapısının etkilenmesine neden olabilir. Ancak, Brexit sonrasında da AB'nin geleceği ve farklılaştırılmış entegrasyon tartışmalarının AB genişleme ve komşuluk politikasını belirlemeye devam edeceğini söylemek mümkündür.

***Anahtar Kelimeler:** Avrupa Komşuluk Politikası, Brexit, Farklılaştırılmış Entegrasyon, Genişleme.*

Impact of Brexit on the Enlargement and Neighbourhood Policies of the EU

Abstract

Enlargement Policy and the European Neighbourhood Policy are effective foreign policy instruments of the European Union (EU) and currently these policies have been subject to criticisms from time to time due to the EU's deepening problems, impact of the economic crisis, migration, terrorism and the public opinion which is

* Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi. E-posta: hyazgan@karatekin.edu.tr.

ORCID: 0000-0001-7906-0062

Makalenin Gönderilme Tarihi: 15/12/2019, Kabul Edilme Tarihi: 01/10/2020

currently hard to ignore. Therefore, Brexit emerges as a new factor that affect these policies. With Brexit, it became evident that the EU foreign policy which carries intergovernmental characteristics will be decided through the France-Germany axis as witnessed in the October 2019 Summit's enlargement policy related decisions. Consequences of Brexit and the negative approach of the European public opinion towards these policies may have negative impacts on the enlargement and the neighbourhood countries which already have fragile economic and political structures. However, it is possible to mention that the future of the EU and the differentiated integration debates will continue to determine the enlargement and neighbourhood policies of the EU after Brexit.

Keywords: *European Neighbourhood Policy, Brexit, Differentiated Integration, Enlargement.*

Giriş

Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılması (Brexit) sürecinin, AB, Birleşik Krallık, üçüncü ülkeler ve uluslararası sistem üzerinde etkileri akademik yazında giderek artan bir biçimde ele alınmaktadır. AB'yi ekonomik ve politik olarak etkileyecek bu süreçten, AB dış politikası araçlarından Genişleme Politikası ve Avrupa Komşuluk Politikası da etkilenecektir. AB genişlemesi, AB entegrasyonunun önemli ve etkili bir boyutudur, ancak son genişlemeler sonucu ortaya çıkan bazı sorunlar, ekonomik kriz, göç krizi ve kamuoyunun olumsuz tutumu gibi etkenler nedeniyle ivme kaybetmeye başlamıştır. Bu politika kapsamına giren Batı Balkan ülkeleri ve Türkiye dışında yeni bir genişleme öngörülmemektedir. 2004 yılından itibaren devam eden girişimlerle oluşturulan Avrupa Komşuluk Politikası ise genişleme politikasının etkisi sonucu ortaya konmuş ve AB'nin yakın çevresindeki komşularıyla ilişkilerini düzenleyebileceği ve esas itibariyle güvenlik endişelerini bertaraf edebileceği mekanizmalar oluşturmaya çalışmıştır. Söz konusu politika da gerek AB'nin iç siyasi ve ekonomik koşulları, gerekse uluslararası politikadaki gelişmelerden etkilenmekte ve revize edilmektedir.

Bu makale mevcut durumuyla AB genişleme politikası ve Avrupa Komşuluk Politikasının Brexit sürecinden nasıl etkilenebileceğini incelemeyi amaçlamaktadır. Makalede öncelikle, bu iki politika alanında mevcut durum ve sorunlar ortaya konacaktır. Ardından mevcut durum üzerinden Brexit'in AB'nin genişleme ve komşuluk politikalarına olası etkileri başta AB resmî belgeleri incelenerek, AB, politikalara konu olan ülkeler ve Birleşik Krallık açısından değerlendirilecektir. Ardından, AB'de gelecek tartışmaları ve (harici) farklılaştırılmış entegrasyon modelleri kapsamında genişleme

politikası ülkeleri ve Avrupa Komşuluk Politikası ülkelerinin yeri tartışılacaktır.

Makalede, genişleme politikası kapsamında AB'nin gündeminde daha fazla yer alan Batı Balkan ülkeleri incelenecektir. Bu ülkelerden Sırbistan, Karadağ, Kuzey Makedonya ve Arnavutluk AB'ye aday, Bosna-Hersek ve Kosova potansiyel aday ülkelerdir. Avrupa Komşuluk Politikasının mevcut durumu ve sorunları genel olarak ele alınsa da özellikle Doğu Komşuları ülkeleri üzerinden daha fazla örneklendirme yapılmıştır. Avrupa Komşuluk Politikası kapsamındaki girişimlerden Doğu Ortaklığı (*Eastern Partnership*) içinde ele alınan bu ülkeler, Ukrayna, Gürcistan, Moldova, Belarus, Azerbaycan ve Ermenistan'dan oluşmaktadır. Doğu'daki komşular sayıca daha az, Rusya Federasyonu ile ilişkileri etkilemesine ve Ukrayna sorununun gündemde olmasına rağmen AB etkisinin daha fazla olduğu ve ileri düzeyde ortaklık anlaşmaları ve Avrupa Komşuluk Politikası araçlarının daha fazla kullanıldığı ülkelerdir. Güney komşuları ise göç ve terör konularının gündemde çok fazla yer tuttuğu ve iç siyasi sorun, karışıklık ve savaşlardan dolayı AB'nin tutarlı bir politika izlemekte zorlandığı ülkelerden oluşmaktadır.

I. AB Genişleme Politikası ve Avrupa Komşuluk Politikasında Mevcut Durum

AB'nin mevcut genişleme gündeminde Batı Balkan ülkeleri ve Türkiye yer almaktadır. Batı Balkan ülkelerinden Sırbistan ve Karadağ AB sürecinde daha fazla ilerleme kaydederek, üyelik müzakerelerine devam etmektedir. Karadağ'ın AB sürecinde 35 müzakere faslından 33'ü, Sırbistan'ın ise 18 faslı müzakereye açılmıştır. AB Kosova dışındaki bölge ülkeleri ile geri kabul anlaşmaları ve vize kolaylığı anlaşmaları imzalamıştır.¹ Kuzey Makedonya ve Arnavutluk için Avrupa Komisyonu üyelik müzakerelerine başlama tavsiyesinde bulunmuştur. Ancak, 17-18 Ekim 2019 tarihinde gerçekleştirilen AB Zirvesi'nde Batı Balkanlar genişlemesi ile ilgili 2020 yılında gerçekleştirilecek Zagreb Zirvesinde karar alınacağı belirtilmiştir. Bu durum Fransa'nın Batı Balkan ülkelerine yönelik kimi çekincelerinden kaynaklanmış ve genişlemenin geleceğine ilişkin tartışmalara neden olmuştur. Ancak, sonrasında 25 Mart 2020 tarihinde Konsey tarafından alınan Kuzey Makedonya ve Arnavutluk ile katılım müzakerelerinin açılması yönündeki karar, 26 Mart 2020 tarihinde gerçekleştirilen Zirve'de onaylanmıştır.

¹ Batı Balkan ülkelerinin AB süreci için bkz: European Commission, "European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations", Erişim Tarihi: Eylül 10, 2020. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/node_en.

Temmuz 2020’de bu ülkeler için taslak müzakere çerçeveleri üye devletlere sunulmuştur. Bu durum Fransa’nın Batı Balkan ülkelerine yönelik kimi çekincelerinden kaynaklanmış ve genişlemenin geleceğine ilişkin tartışmalara neden olmuştur. Ancak süregelen sorunlar nedeniyle müzakerelere başlanmamıştır.

Batı Balkan ülkelerinin AB süreçlerinde ele alınan sorunlar; demokratik kurumların işleyişi sorunları, hukukun üstünlüğü ilkesi ile ilgili sorunlu uygulamalar, organize suç ve yolsuzluk, terörizm, kimi temel hakların ihlali, kamu yönetimi sorunları, düzensiz göç, ekonomik zorluklar ve bölge ülkeleri arasında ikili anlaşmazlıklar olarak ifade edilmektedir.²

AB genişleme gündeminde yer alan 1999 yılında AB’ye aday ülke ilan edilen ve 3 Ekim 2005 tarihinde AB ile üyelik müzakerelerine başlayan Türkiye için 35 müzakere faslından 16’sı açılmıştır. 2006 yılında AB Genel İşler Konseyi sekiz fasılda müzakerelerin askıya alınmasına karar vermiştir ve mevcut durumda sorunlu bir Türkiye-AB gündemi vardır.

Batı Balkanlar ve Türkiye’den sonra AB yeni bir genişleme öngörmediğinden, Avrupa Komşuluk Politikası AB politikalarında daha fazla yer tutacaktır. Avrupa Komşuluk Politikası, Birliğin en yakın doğu ve güney komşularından oluşan 16 ülkenin³ yer aldığı, Birliğe üyelik perspektifinin verilmediği, ancak genişleme politikasına benzer araçların kullanıldığı bir politikadır.

Avrupa Komşuluk Politikası, kapsamında yer alan ülkelerle kurulan ikili ilişkiler ile yürütülmektedir. Bu ilişkiler mevcut durumda Suriye ve Libya hariç kapsamdaki ülkeler için oluşturulan eylem planları ve ortaklık anlaşmaları ile kurulmaktadır ve AB finansal ve teknik araçlar ile (AB bütçesinden sağlanan yardımlar (2014-2020 yılı için 15 milyar Euro), sivil toplumla yoğun ilişkiler gibi) bu ülkeleri desteklemektedir. Politika, 2011 yılında Güney komşularında yaşanan Arap isyanları ve 2015 yılında Ukrayna krizi sonrası revize edilmiştir. 2011 yılı sonrasında “*more for more*” kavramı ile ifade edilen AB ile ilişkilerde daha fazla mesafe kateden ülkelerin daha fazla yardım alması şeklinde ifade edilen politika, 2015 yılından sonra ülkelerin ihtiyaçlarına göre farklılaştırılan (*tailor-made*) bir nitelik kazanmıştır. Politika “Doğu Ortaklığı” ve “Akdeniz İçin Birlik” gibi girişimlerle desteklenmektedir. Mevcut politika bu ülkelerle işbirliğinin temel

² European Commission, “2019 Communication on EU Enlargement Policy”, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, (2019):3-10.

³ Bu ülkeler AB’nin doğusunda Ermenistan, Azerbaycan, Belarus, Gürcistan, Moldova, Ukrayna ve güneyinde Cezayir, Mısır, İsrail, Ürdün, Lübnan, Libya, Fas, Filistin, Suriye ve Tunus’tur.

olarak dört konuda sağlanması gerekliliğine işaret etmektedir. Bunlar; 1) İyi yönetim, demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan hakları 2) İstikrarın sağlanması için ekonomik kalkınma 3) Güvenlik 4) Göç ve hareketlilik.⁴ Avrupa Komşuluk Politikası ülkelerine AB üyeliği perspektifi verilmemiş, ancak politika kapsamındaki bazı ülkeler AB ile yakın ekonomik ilişkilerin kurulmasını sağlayan ve AB mevzuatının bir kısmını üstlenmelerini gerektiren kapsamlı anlaşmalara konu olmuşlardır. Ekonomik ve siyasi olarak yapısal sorunlara sahip çok sayıda ülkenin, dış politikada tek sesle hareket edemeyen AB ile ilişkilerindeki aksaklıklar, politikanın çeşitli eleştirilerle karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur.⁵

Avrupa Komşuluk Politikasına konu olan doğudaki ülkeler ile ilişkileri etkileyen en önemli bölgesel aktör Rusya Federasyonu'dur. Rusya ile AB arasındaki ortak komşuluk alanında yer alan ülkelerden Ukrayna'nın durumu Rusya etkisini net olarak ortaya koymaktadır. Güneydeki komşular ise 2011 yılından beri Tunus, Mısır, Libya ve son olarak Suriye'nin de aralarında bulunduğu karışıklık ve iç savaşa konu olan kimi ülkeleri kapsamaktadır ve AB için bölge ile ilişkilerini belirleyen temel konular, Suriye kaynaklı mülteci akınının kontrolü ve bölge kaynaklı terörle mücadeledir.⁶

Aslında Brexit süreci, AB Genişleme ve Komşuluk politikalarını etkileyen faktörlerden sadece biridir. Genişleme politikası, çok uzun bir süre başarılı bir politika olarak adlandırılabilir. Ancak, 2000'li yıllardan itibaren yaşanan ekonomik kriz ve göç krizi gibi gelişmeler yanında, genişleme ve komşuluk politikasının ve politikalara konu olan ülkelerin yapısal sorunları, bu politikaların gözden geçirilmesine neden olmuştur.

Birlik tarihinde uzun süre genişleme ve derinleşme eşzamanlı gerçekleşmiştir. Ancak özellikle 2008 ekonomik krizi ile ülkeler arasında anlayış farklılıklarının doğması sonucu, derinleşme ve genişlemenin birbirini tamamlayıcılığına dair şüpheler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu çerçevede, avro bölgesini korumak için "derinleşme ve daralma" stratejisinin konuşulduğu dönemler olmuştur.⁷

⁴ Avrupa Komşuluk Politikası için bkz: European External Action Service, European Neighbourhood Policy, Aralık 21, 2016, Erişim Tarihi: Ekim 10, 2019. https://eeas.europa.eu/diplomatic-network/european-neighbourhood-policy-enp/330/european-neighbourhood-policy-enp_en.

⁵ Politikaya eleştiriler için bkz: Hatice Yazgan, "Rubicon'u Geçmek: Onuncu yılında Avrupa Komşuluk Politikası", *Uluslararası Hukuk ve Politika Review of International Law and Politics*, 11, no 42 (2015): 116-122.

⁶ AB'nin Suriye krizine yaklaşımı için bkz: Çiğdem Nas, "The EU's Approach to the Syrian Crisis: Turkey as a Partner?", *Uluslararası İlişkiler*, cilt.16, no 62 (2019).

⁷ Sara B. Hobolt, "Ever closer or ever wider? Public attitudes towards further enlargement and integration in the European Union", *Journal of European Public Policy*, 21, no 5 (2014): 664.

Smith'e göre, illiberal uluslararası ortam ve yaşanan diğer krizler, genişleme politikasının gündemden daha da düşmesine sebep olacaktır. Genişleme politikası, ticaret politikası gibi AB'ye bir etki kapasitesi verse de, AB üye ülkelerinin genişleme için isteği kalmamıştır ve orta ve uzun vadede yeni bir genişleme olmayacaktır. AB açısından ikilem yaratan durum, genişleme politikasının bu kadar popüleritesini kaybetmesine rağmen, AB etkisini yayabilecek yegâne araç olarak kalması nedeniyledir.⁸

Avrupa kamuoyu da genişleme ve komşuluk politikalarına giderek artan biçimde olumsuz bakmaktadır. Hobolt'un 2004 genişlemesinden itibaren 2005-2012 yılları arasında incelediği avrobarometre verilerinden çıkardığı sonuç, Avro bölgesinde bulunan ülkelerin (*insider*) derinleşmeyi, Avro bölgesi dışında bulunan dışarıdakilerin (*outsider*) ise genişlemeyi desteklediğidir. Avro bölgesi ülkelerindeki iyi eğitilmiş kesimler, genişlemenin faturasının gelecekte kendilerine kesileceği endişesiyle daha fazla bütünleşmeyi desteklerken, genişlemeye karşı tutum takınmaktadır. Bir başka deyişle, bütünleşmeden kazananlar Birliğin güçlenmesini ön plana çıkarmakta ve daha yoksul ülkeleri kabul etmek istememektedir. Ayrıca bu durum bölünmüş çok hızlı bir Avrupa'ya işaret etmektedir.⁹ Kamuoyunun söz konusu politikalara olumsuz bakışı AB tarafından göz ardı edilememektedir. Bu durum bir yandan, alınan tedbirlerle AB'de meşruiyet ve demokrasi açığı tartışmalarına bir cevap olarak olumlu bir duruma işaret ederken, bir yandan da Birliğin bu politikalarının popülist söylemlere konu olmasına engel olamamaktadır.

II. Brexit'in AB'nin Genişleme ve Komşuluk Politikalarına Etkileri

Birleşik Krallık geleneksel olarak genişlemeyi destekleyen bir ülke olmuştur. Bu durum, Birleşik Krallık'ın, AB'nin iki büyük ülkesi Almanya ve Fransa'nın AB derinleşmesini savunan tutumuna karşıt görüş oluşturma amacı, bir başka deyişle "daha geniş bir Avrupa'yı savunarak, daha derin bir Avrupa'yı önlemek" yaklaşımı nedeniyledir.¹⁰

Birleşik Krallık, Batı Balkan ülkeleri ve Türkiye'nin AB üyeliğini de desteklemiştir. Ancak bu durum, 2010 yılında Muhafazakâr ağırlıklı ve AB'ye şüpheyle yaklaşan hükümetin iktidarı ile değişmeye başlamıştır. Bir süre sonra göç karşıtlığı ve Avrupa şüpheciliğinin yükselişi ile Birleşik Krallık genişlemeyi desteklemeyi bırakmıştır. Referandum sürecinde Türkiye ve Batı

⁸ Karen Smith, "The European Union in an illiberal World", *Current History*, 116, no 788 (2017): 85.

⁹ Hobolt, "Ever closer or ever wider?" 665-678.

¹⁰ James Ker-Lindsay, "The United Kingdom and EU enlargement in the Western Balkans: from ardent champion of expansion to Post-Brexit irrelevance", *Southeast European and Black Sea Studies*, 17, no 4, (2017): 557.

Balkanlar aleyhine göç odaklı haber ve söylemler genişleme karşıtı bir kamuoyunu ortaya koymuştur. Bir görüşe göre referandumda AB'de “kalma” yönünde karar çıksa(ydı) dahi, genişleme karşıtlığı var olacaktı.¹¹ Gerçekten de gerek AB dışından “göç”, gerekse diğer AB ülkelerinden Birleşik Krallık'a gelen AB vatandaşları Brexit referandumunun ana temalarından biri olmuş ve AB'den ayrılma taraftarlarının ve tabloid basının aleyhte kullandığı konulardan biri haline gelmiştir.

Birleşik Krallık'ın Avrupa Komşuluk politikası kapsamında özellikle doğu komşularına yaklaşımını etkileyen önemli faktörlerden biri Rusya Federasyonu ile ilişkilidir. Brexit referandumuna Rusya'nın etkisi olduğuna dair haberler yanında, 2006 yılında Alexander Litvinenko'nun Londra'da ve 2018 yılında da Sergei ve Yulia Skripal'ın Salisbury'de öldürülmeleri Birleşik Krallık ile Rusya Federasyonu arasındaki ilişkilerinin bozulmasına sebep olmuştur. Ancak AB üye devletleri arasında Rusya'ya yönelik ortak bir politika olmadığını belirtmek gerekir.

Brexit'in AB'nin genişleme politikası ve Avrupa Komşuluk Politikası'na etkisi birkaç farklı açıdan incelenebilir. Buna göre; Brexit sürecinin genişleme ve komşuluk politikaları bağlamında AB'ye etkileri, Brexit sürecinin genişleme ve komşuluk politikasına konu olan ülkeler açısından etkileri ve söz konusu bölgelere yönelik politikalar açısından Brexit sürecinin Birleşik Krallık'a etkileri incelenmeye değer konular olarak ortaya çıkmaktadır.

A. Brexit Sürecinin Genişleme ve Komşuluk Politikaları Bağlamında AB'ye Etkileri

23 Haziran 2016 tarihinde gerçekleştirilen Brexit referandumundan sonra AB üye ülke devlet başkanları, üst düzey yetkililerin söylemleri ve AB resmî belgelerinde Genişleme ve Avrupa Komşuluk Politikası kapsamındaki ülkelerle ilgili ifadeler, AB'nin Brexit sürecinde bu ülkelere yönelik yaklaşımını ortaya koymak açısından incelenebilir.

Nitekim Brexit referandumunun hemen ardından, 4 Temmuz 2016 tarihinde dönemin Fransa Cumhurbaşkanı François Hollande ve Almanya Başbakanı Angela Merkel, “Birleşik Krallık'ın AB'den çıkışının, AB'ye katılmak isteyen ülkeleri durduramayacağını ve (Balkanlar bölgesindeki) ülkelere Birlik taahhüdünün sürdüğünü” ifade etmiştir. Dönemin Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Federica Mogherini de, “AB'nin

¹¹ *Ibid.*,556- 557.

Batı Balkanlara yönelik entegrasyon isteğinin tekrar teyid edilmesinin önemini” belirtmiştir.¹²

Brexit referandumunun gerçekleşmesinden sonra Kasım 2016 tarihinde yayınlanan AB Genişleme Strateji Belgesinde ise AB’nin ekonomik sorunlar ve Avrupa projesine yönelik şüpheler nedeniyle, Birliğin genişleme politikası kapsamındaki ülkeler gözündeki çekiciliğinin kısmen etkilendiği belirtilmektedir. Ancak genişleme politikasının güneydoğu Avrupa ülkelerinin dönüşüm, güvenlik ve istikrarını sağlamaya devam ettiğinin altı çizilmektedir.¹³

2017 yılında Trieste’de gerçekleştirilen Batı Balkanlar Zirvesi’nde de dönemin Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi ve Komisyon Başkan Yardımcısı Federica Mogherini, Batı Balkan ülkelerinin AB perspektifini tekrar vurgulamış ve bu ülkelerin de net bir şekilde AB ile daha fazla bütünleşmek istediğini belirtmiştir. Bu Zirvede bölge ülkeleri arasında altyapı yatırımları yoluyla işbirliğinin güçlendirilmesi konularında kararlar alınmıştır.¹⁴

2018 yılı Genişleme Strateji Belgesinde de AB’nin özellikle Batı Balkan ülkelerinin AB süreçlerine verdiği destek vurgulanmakta, ancak genişleme politikası kapsamındaki tüm ülkelerin AB’nin hukukun üstünlüğü de dahil temel haklara verdiği öncelik (*Fundamentals First*) nedeniyle ilgili reformlara ağırlık vermeleri ve kriterleri karşılamak üzere kapsamlı reformları gerçekleştirmeleri gereği belirtilmektedir.¹⁵ Bu belgede de Brexit konusu ya da genişleme politikasına etkileri ile ilgili herhangi bir ifade bulunmamaktadır.

29 Mayıs 2019 tarihinde yayınlanan AB Genişleme Strateji Belgesi, genişleme politikası kapsamındaki ülkelerin 2018 yılı içinde AB sürecindeki gelişmelerini değerlendirmiştir. Bu belgede söz edilen Şubat 2018 tarihinde yayınlanan Batı Balkanlar Stratejisinin, bölge ülkelerinin AB süreçlerini güçlendirdiği ve bölgenin geleceğinin Avrupa’nın geleceğinin ayrılmaz bir parçası olduğunu gösterdiği ifade edilmektedir. Batı Balkan ülkelerinin AB

¹² Nikolaj Nielsen, “EU reassures Balkans on post-Brexit enlargement,” *EU observer*, Temmuz 5, 2016, Erişim Tarihi: Ocak 30, 2019. <https://euobserver.com/enlargement/134198>.

¹³ European Commission, “2016 Communication on EU Enlargement Policy”, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, 2016:2.

¹⁴ European Commission, “Western Balkans Summit 2017: delivering for the region”, *Press Release*, Brussels, June 12, 2017.

¹⁵ European Commission, “2018 Communication on EU Enlargement Policy”, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, 2018:1.

kriterlerini karşılamak üzere ekonomik ve siyasi reformlar gerçekleştirdiklerini ancak, bu ülkelerin özellikle hukukun üstünlüğünün sağlanması, yolsuzluk ve organize suçla mücadele, ekonomik konular, rekabet, bölgesel işbirliği ve bölge ülkeleri arasında uzlaşma konularında daha kapsamlı reformlar yapması gereği belirtilmektedir. Ayrıca 2014-2020 dönemi için Birliğin bölgeye 11,7 milyar Avro'luk finansal yardım yaptığı ve kriterleri karşılamak için gereken reformları yapan ülkelerin 2025 yılında üyelik için hazır olabileceği belirtilmektedir. Keza Mayıs 2018 tarihinde gerçekleştirilen Sofya Zirvesinde de, Birliğin bu ülkelerin AB süreçlerine verdiği desteğin yinelediği belirtilmektedir.¹⁶ 2019 yılı Genişleme Strateji Belgesinde Brexit ile ilgili bir ifade bulunmamaktadır ve AB'nin bu ülkelere 2003 yılında gerçekleştirilen Selanik Zirvesi'nde verdiği Avrupa perspektifinin devam ettiği görülmektedir.

Ancak Brexit sonrası genişleme politikasına ilişkin olumlu atmosfer, 17-18 Ekim 2019 tarihinde gerçekleştirilen AB Zirvesinde tersine dönmüştür. Zirve kararlarında Batı Balkan ülkeleri ile ilgili konuların 2020 yılında gerçekleştirilecek Zagreb Zirvesinde ele alınacağı belirtilmiştir.¹⁷ Zirvede Batı Balkan genişlemesi ile ilgili somut bir kararın alınamaması, Kuzey Makedonya ve Arnavutluk'un üyelik müzakerelerinin açılmasına ilişkin olarak Fransa'nın olumsuz yaklaşımından kaynaklanmıştır. Hollanda ve Danimarka'nın da desteklediği Fransa'nın vetosunun nedeni, bu ülkelerin müzakerelerin açılması için hazır olmadıkları ve AB'nin iç reformuna ağırlık vermesi gereği olarak değerlendirilmiştir. AB kurumları liderleri ise Fransa'yı eleştirerek, bu yaklaşımı tarihi bir hata olarak değerlendirmiştir.¹⁸ Bu karar Kuzey Makedonya ve Arnavutluk'ta tepkiyle karşılanmıştır. Fransa'nın yaklaşımını Fransız kamuoyunun genişlemeye yönelik olumsuz bakışı ile açıklayanlar vardır.¹⁹ Ancak ilerleyen süreçte 25 Mart 2020 tarihinde Konsey bu iki ülke ile müzakerelerin açılması yönünde karar vermiştir.²⁰ Sonrasında bu karar 26 Mart 2020 tarihinde gerçekleştirilen Zirve'de onaylanmış ve Temmuz 2020'de bu ülkeler için taslak müzakere çerçeveleri üye devletlere

¹⁶ European Commission, "2019 Communication on EU Enlargement Policy,"1.

¹⁷ European Council, "European Council Meeting (17 and 18 October 2019) Conclusions", *EUCO 23/19* Brussels, 18 October (2019):2.

¹⁸ Oscar Schneider, "Blocking negotiations with North Macedonia and Albania is a 'huge historical mistake,' says Juncker," *Brussels Times*, Ekim 18, 2019, Erişim Tarihi: Ekim 19, 2019. <https://www.brusselstimes.com/all-news/eu-affairs/74241/jean-claude-juncker-deplores-europes-failure-to-start-eu-enlargement-negotiations/>

¹⁹ Bu yönde bir görüş için bkz: Vessela Tcherneva, Tara Varma, "After the French veto: The new scramble for the Western Balkans", *European Council on Foreign Relations ECFR*, commentary, Ekim 25, 2019.

²⁰ Council of the European Union, "Enlargement and Stabilisation and Association Process- The Republic of North Macedonia and the Republic of Albania, Council Conclusions", Brussels 25 March 2020.

sunulmuştur. Ancak süregelen sorunlar nedeniyle müzakerelere başlanmamıştır.

Fransa'nın vetosu AB genişleme politikasında reform tartışmalarına yol açmış ve Şubat 2020 tarihinde genişleme metodolojisinde yeni düzenlemeler ortaya konmuştur. Buna göre, müzakere fasıllarının tematik gruplar halinde ele alınması ve temel konuları oluşturan hukukun üstünlüğü, ekonomik kriterler ve kamu yönetiminde reform konularının müzakerenin başında ele alınması ve diğer tematik fasıl gruplarının açılmasında belirleyici olması öngörülmektedir. Bu hususlara ek olarak, genişlemenin güvenilirliğinin sağlanması, Birlik ve aday ülkeler arasında üst düzey görüşmelerin daha sık yapılması ve üye devletlerin sürece daha fazla dahil edilmesi, koşulların net olarak ortaya konması, sürecin daha dinamik hale getirilmesi için tedbirler oluşturulması gibi ilkelerle desteklenmesi gibi unsurlar belirtilmektedir.²¹

Brexit'in Avrupa Komşuluk politikasına etkileri konusunda da, Brexit referandumu sonrası dönemde yaşanan gelişmeler ve AB resmî belgelerinde yer alan konuların incelenmesi açıklayıcı olacaktır.

Brexit referandumundan sonra AB ile Komşuluk Politikası bölgesi ülkeleri arasındaki rutin ilişkiler devam etmiştir. Temmuz 2016'da Ürdün ile ekonomik ilişkilerin devam etmesi için taahhütlerin yenilediği Ortaklık komitesi toplantısı gerçekleştirilmiş, Eylül 2016'da Filistin'e finansal yardım paketi oluşturulmuş ve Doğu Ortaklığı ülkelerinde özel sektör kurumlarının güçlendirilmesi için tedbirler alınmasına yönelik kararlar alınmış, Mısır'da kadın haklarının geliştirilmesi için bir yardım paketi açıklanmıştır.²² Avrupa Komşuluk Politikası kapsamında atılan en önemli adımlardan biri de, Eylül 2017 tarihinde AB ile Ukrayna arasında imzalanan Ortaklık Anlaşması'nın ticari hükümleri de kapsayacak şekilde yürürlüğe girmesidir.²³ Bu sürecin öncesinde Haziran 2014 tarihinde Ukrayna, Gürcistan ve Moldova ile Ortaklık Anlaşmaları imzalanmıştı.

2015 yılında revize edilen Avrupa Komşuluk Politikasının 2017 yılında yayımlanan izleme raporunda, politika kapsamında AB'nin Doğu ve Güneyindeki ülkelerin gereksinim ve çıkarlarına göre ikili ilişkilerini

²¹ European Commission, "Revised Enlargement Methodology: Questions and Answers", 5 February 2020, Brussels, Erişim Tarihi: Mart 20, 2020. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_20_182.

²² European Commission, "European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations," *Press Releases*, Erişim Tarihi: Ekim 17, 2019. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/press-releases_en.

²³ European Commission, "EU-Ukraine Association Agreement fully enters into force", *Press Release*, Brussels, September 1, 2017.

geliştirildiği belirtilmekte ve AB'nin bölgenin istikrarına verdiği önem vurgulanmaktadır.²⁴

İçinde AB'nin komşularına ilişkin ifadelerin de bulunduğu bir başka belge "Avrupa Birliği Küresel Stratejisi" ise Brexit referandumundan hemen sonra yayınlanmıştır. Avrupa Birliği Küresel Stratejisi, AB'nin "içindeki ve dışındaki varoluşsal tehditler" karşısında birlik oluşturma amacı taşımaktadır.²⁵ Stratejide AB'nin komşuluk bölgesindeki ülkelerin iç ve dış şoklara yönelik dayanıklılıklarının artırılması hedeflenmektedir. "İlkeli pragmatizm" olarak da tarif edilen bir yaklaşımla, komşu bölge ülke ve toplumlarının güçlendirilerek dayanıklılıklarının artırılması ve bu ülkelerde istikrarın sağlanması amaçlanmaktadır. AB'nin söz konusu politika değişikliği normatif güç olma iddiasını bıraktığı yönünde yorumlanmaktadır.²⁶ Avrupa Birliği Küresel Stratejisinde "stratejik özerklik" olarak ifade edilen kavram çerçevesinde, Birliğin kapasite ve faaliyetlerinin Avrupa Komşuluk Politikası çerçevesinde de uygulanması gerektiği tartışılmaktadır.²⁷ AB içinde ve çevresinde gelişen koşullar, Birliği etkili bir güvenlik aktörü olmaya itmektedir.²⁸ AB'nin başka uluslararası aktörlere bağımlılığını sorgulayan ve kapasite ve yeteneklerinin oluşturulmasına öncelik veren bir kavram olarak yorumlanabilecek stratejik özerklik tartışmalarında Fransa'nın önplanda olduğu dikkate alındığında, Brexit ile bu etkinin biraz daha artabileceği düşünülebilir.

Bu tartışmalar ışığında, Brexit sonrası dönemde de Avrupa güvenlik gündeminde yine savunma harcamaları (ABD ile yük paylaşımı) ve Avrupalı-Atlantikçi ayrımı konularının yer almaya devam edeceği yönünde değerlendirmeler vardır.²⁹ Bu tartışmanın uzantısı olarak, Avrupa'nın dış politika ve güvenlik alanında özerk ve Fransa-Almanya işbirliğinde ortak politikalar geliştirebilmesinin yolunun açılacağı ifade edilmektedir.³⁰

²⁴ European Commission, "Revised European Neighbourhood Policy: supporting stabilisation, resilience, security", *Press release*, Brussels, May 18, 2017.

²⁵ European External Action Service, "The European Union's Global Strategy: Three Years on, Looking Forward", Brussels, 2019: 9 ve European External Action Service, "Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe, A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy," Brussels, 2016.

²⁶ Münevver Cebeci, "AB'nin Güvenlik ve Savunma Politikalarında Güncel Tartışmalar", içinde *Hukuki, Siyasi ve İktisadi Yönleriyle Avrupa Bütünleşmesinde Son Gelişmeler ve Türkiye-AB İlişkileri* ATAUM 30. Yıl Armağanı, ed. Sanem Baykal *et. al.* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2018),167-168.

²⁷ Sven Biscop "All or nothing? The EU Global Strategy and defence policy after the Brexit", *Contemporary Security Policy*, 37, no 3 (2016): 431-445.

²⁸ Cebeci, "AB'nin Güvenlik ve Savunma Politikalarında Güncel Tartışmalar," 171.

²⁹ *Ibid.*,151.

³⁰ Atıla Eralp "Avrupa Bütünleşmesinin Dış Politika Arayışları: Dünü, Bugünü ve Geleceği," içinde *Hukuki, Siyasi ve İktisadi Yönleriyle Avrupa Bütünleşmesinde Son Gelişmeler ve*

Brexit'in AB'nin üçüncü ülkelere yapılan yardımlar ve yaptırım politikasını etkileyeceği yönünde değerlendirmeler de yapılmaktadır. Avrupa Parlamentosu tarafından hazırlanan bir rapora göre, Brexit'in AB'nin kalkınma ve insani yardım politikalarına önemli ölçüde etkisi olabilir. Brexit nedeniyle özellikle Doğu Avrupa ve Kuzey Afrika ülkelerine yapılan yardımlarda yüzde 1 ila yüzde 4 oranında bir düşüş meydana gelebilir.³¹ Yardım yapılan ülkeler arasında Avrupa Komşuluk Politikası ülkeleri de bulunduğundan, Brexit söz konusu politikanın işleyişini etkileyebilecektir.

AB'nin üçüncü ülkelere uyguladığı yaptırımlar bakımından Brexit'in iki etkisinden bahsedilebilir. İlk olarak, Birleşik Krallık AB'nin dış politika aracı olarak kullandığı yaptırım rejimi bakımından önde gelen bir ülkedir. İran, Kırım'ın işgali ve Ukrayna sorununda uygulanan yaptırımlarda etkisi önemli ölçüde görülmüştür. Bu nedenle yaptırım rejimi konusunda Birleşik Krallık'ın tecrübesinden yoksun kalınması AB için kayıp olarak addedilebilir.³² İkinci olarak, yaptırımlarla ilgili Brexit'in AB-Rusya ilişkilerine etkisi tartışılmaktadır. Birleşik Krallık'ın yaptırım yanlısı tutumu nedeniyle Brexit, AB içinde Rusya'ya karşı yaptırımların zayıflatılmasını talep edecek ülkelerin baskısının yoğunlaşmasına neden olabilecektir.³³ AB'ye Doğu Genişlemesi ile katılan Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerinin Brexit'in transatlantik bağları zayıflatacağından ve AB'nin Rusya'ya karşı tutumunu yumuşatacağından endişelendikleri yönünde görüşler de vardır.³⁴ Nitekim, Brexit neticesinde, Rusya'yı AB içinde en fazla eleştiren ülkelerden biri artık AB içinde olmayacağı için, AB-Rusya ilişkilerinin olumlu bir yöne evrilebileceği öne sürülmektedir. Ancak Brexit faktörü dışında AB Rusya ilişkilerini etkileyen Kırım'ın işgali ve Baltık ve diğer Doğu bloku ülkelerinin Rusya'ya karşı olumsuz tutumları gibi başka etkenler olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır.³⁵

Türkiye-AB İlişkileri ATAUM 30. Yıl Armağanı, ed. Sanem Baykal et. al. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2018), 230.

³¹ Iliana Olivié & Aitor Pérez, "Possible impacts of Brexit on EU development and humanitarian policies," European Parliament Directorate-General for External Policies, Policy Department, ISBN: 978-92-846-0893-5 (pdf), PE 578 042, (2017): 1.

³² Richard G. Whitman, "Avoiding a Hard Brexit in Foreign Policy," *Survival*, 59, no 6, (2017):52.

³³ Jacqueline Hale, "How UK Foreign Policy benefits from EU membership and the pitfalls of Brexit," *The Foreign Policy Center*, August 31, 2018, Erişim Tarihi: Eylül 30, 2019. <https://fpc.org.uk/how-uk-foreign-policy-benefits-from-eu-membership-and-the-pitfalls-of-brexit/>.

³⁴ Janusz Bugajski, "Brexit Impact on Europe's East," *Center for European Policy Analysis*, Ocak 9, 2019. Erişim Tarihi: Eylül 10, 2019. <https://www.cepa.org/brexit-impact-on-europes-east>.

³⁵ James Rodgers, "Brexit: A Chance for Russia to Rebuild Bridges?" *Forbes*, Eylül 4, 2019. Erişim Tarihi: Eylül 10, 2019.

Brexit'in genel olarak AB'nin dış politika ve güvenlik politikalarına kimi olumsuz etkileri olacağına dair değerlendirmeler vardır. Buna göre AB, Birleşik Krallık'ın Avrupa'da "güvenlik sağlayıcı" önemini farkındadır ve Brexit ile askeri kaynaklarını ve diplomatik etkisini kaybetme endişesi taşımaktadır.³⁶ Brexit süreci, AB'nin yumuşak gücünü, başka bir deyişle ülkeler arasındaki çekim gücünü azaltabilecektir.³⁷ AB genişleme ve Avrupa Komşuluk politikası ülkeleri, AB ile yakın ilişkilerinden dolayı Brexit süreci nedeniyle oluşacak bu olumsuz unsurlardan etkilenebilecektir.

B. Brexit Sürecinin Genişleme ve Komşuluk Politikasına Konu Olan Ülkeler Açısından Etkileri

Batı Balkanlar bölgesinde Brexit sürecine yönelik tepkilere bakıldığında; tarihi ve kültürel nedenlerle Rusya'nın etkisinin daha fazla görüldüğü Sırbistan'da, bazı kesimler Brexit ile AB genişlemesinin yavaşlayabileceğini ve bu durumdan duydukları rahatsızlığı dile getirirken, kimi kesimler Brexit sürecinin AB genişlemesini durdurmasını ümit etmektedir.³⁸ Bosna Hersek'de, Brexit sürecinin ülkenin AB sürecini sekteye uğratmasından duyulan endişe dile getirilmekte ve Birleşik Krallık'ın Bosna Hersek'in üyeliğini açık olarak destekleyen tek ülke olduğunu belirtilmektedir. Bir diğer potansiyel aday ülke Kosova'da, Avrupa bütünleşmesinden sorumlu Bakan Bekim Collaku, "Birleşik Krallık'ın Kosova'nın devletleşme sürecine yaptığı katkıya" vurgu yapmış ve "başka bir ülkenin bu boşluğu doldurmasının zor olacağını" belirtmiştir.³⁹

AB'nin Batı Balkanlar için oluşturduğu Berlin Süreci kapsamındaki Zirve toplantılarından biri Brexit referandumun hemen sonrasında 4 Temmuz 2016 tarihinde Paris'te gerçekleştirilmiştir. Zirve toplantısının nihai deklarasyonunda Brexit referandumu koşullarında Batı Balkan ülkelerinin geleceklerinin AB'de olacağını teyid edildiği belirtilmekte, AB'nin bu ülkelere belirlenen koşullar temelinde net bir Avrupa perspektifi verdiği tekrar edilmektedir.⁴⁰

<https://www.forbes.com/sites/jamesrodgerseurope/2019/09/04/brexit-a-chance-for-russia-to-rebuild-bridges/#23fbda624b83>.

³⁶ Lisa ten Brinke, Nicola Chelotti, Julia Himmrich, Benjamin Martill, "Britain in the Post Brexit Security Architecture", *Dahrendorf Forum Policy Brief*, Debating Europe, (2018): 2.

³⁷ Smith, "The European Union in an illiberal World", 83-87.

³⁸ Nielsen, "EU reassures Balkans on post-Brexit enlargement".

³⁹ Giles Elgood, "Balkans fear Brexit will delay EU dream", *Reuters*, Haziran 28, 2016, Erişim tarihi, Ocak 30, 2019. <https://www.reuters.com/article/us-britain-eu-balkans/balkans-fear-brexit-will-delay-eu-dream-idUSKCN0ZE0R5>,

⁴⁰ France Diplomatie, Ministry for Europe and Foreign Affairs, "Final Declaration by the Chair of the Paris Western Balkans Summit" Temmuz 4, 2016. Erişim Tarihi: Ekim

Bieber, AB'nin dikkati ve bürokratik araçları Brexit sürecine yöneleceğinden genişleme politikasının ikinci planda kalabileceğini ve Brexit'in normatif açıdan AB genişlemesini olumsuz etkileyeceğini, bir başka deyişle Batı Balkanlardaki demokratik gelişimi engelleyeceğini belirtmektedir. Zira AB katılım süreci Batı Balkan ülkeleri için siyasi ve ekonomik reformların başlıca çıkış noktasıdır.⁴¹ AB'nin Brexit ve bağlantılı sorunlarla uğraşması, Batı Balkan ülkelerinin demokratik reform ve konsolidasyon için artık AB'yi dayanak olarak görememelerine neden olabilir ve bu durum bölgede otoriter liderlerin güç kazanmalarına ve Rusya, Türkiye Çin gibi üçüncü ülkelerin etkilerini artırmalarına neden olabilir. Bu durum aynı zamanda toplumsal hareketler, basın ve bağımsız kuruluşların dış mütteliklerini azaltacaktır.⁴² Nitekim AB'nin, bölge ile kültürel ve dini bağı olan Rusya ile rekabete yoğunlaştığı ve Çin'in Balkanlarda artan yatırımlarını hafife aldığı yönünde değerlendirmeler olduğu görülmektedir. Bölge ülkeleri özellikle altyapı yatırımları için Çin'den kredi almaktadır.⁴³

Ne kadar uzak olursa olsun AB üyeliği Batı Balkan ülkeleri için bölgedeki tüm olumlu değişikliklerin gerçekleşmesi için en önemli dayanaktır.⁴⁴ Batı Balkan ülkelerinin AB süreçlerini engelleyen sorunlar AB etkisi ile çözümlenmeye başlamıştır. Sırbistan ve Kosova arasındaki ilişkiler 2013 yılından itibaren normalleşmeye başlamıştır. Makedonya ile Yunanistan arasındaki isim sorunu, ülkenin isminin Kuzey Makedonya olarak değiştirilmesi ile çözümlenmiştir. Bosna-Hersek'in kırılgan siyasi yapısı AB etkisi ile belirli bir istikrara kavuşmuştur. Ancak, bu tür gelişmelere rağmen, bölgede yapısal sorunların etkileri devam etmektedir. Bu durum, AB etkisinin zayıflamasının bölge ülkelerini yeniden bir çatışmaya sürüklemesi olasılığını ortaya çıkarabilir. Bölgedeki gelişmeler ve AB etkisi, AB koşullarının yerine getirilmesi için Birliğin süreçteki ülkeye teşvik sağladığı, "dış teşvik modeline"⁴⁵ bağlı gözükmektedir. Bu modelin etkisi, AB koşulluluğunun inandırıcılığı ile iç siyasi maliyetlerin etkileşimine bağlı olarak değişmektedir.

17.,2019.<https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/balkans/events/article/final-declaration-by-the-chair-of-the-paris-western-balkans-summit-04-06-16> .

⁴¹ Florian Bieber, "Ever Farther Union: Balkans and the Brexit", *Nations in Transit Brief*, Freedom House, (2016):1-2.

⁴² *Ibid*, 4.

⁴³ Valerie Hopkins, "Brussels Says EU has 'underestimated' China's reach in Balkans," *Financial Times*, Mart 5, 2019, Erişim Tarihi: Ekim 17, 2019.<https://www.ft.com/content/4ba18efa-377b-11e9-b72b-2c7f526ca5d0>.

⁴⁴ Jelica Minic, "The Future of the EU and the Western Balkans - a view from Serbia", *Foreign Policy Papers 3*, Friedrich Eber Stiftung, 2016: 5.

⁴⁵ Dış Teşvik Modeli için bkz: Frank Schimmelfennig ve Ulrich Sedelmeier, "Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe", *Journal of European Public Policy*, Cilt 11, No.4, 2004, s.661-679.

Dış teşvik modelinin zayıflaması, bölge ülkelerinin istikrarına zarar verebilecek sonuçlara yol açabilir.

Batı Balkan ülkelerinde kamuoyunun, ülkelerinin AB süreci konusunda destekleyici olduğu görülmektedir. 2016 yılında Batı Balkan ülkelerinde gerçekleştirilen bir kamuoyu araştırmasında “AB üyeliğinin kendileri için iyi bir şey olduğuna inananlar”ın oranı yüzde 42 (bu oran bir önceki yıl yüzde 39), “AB üyeliğinin ne iyi ne de kötü olduğunu düşünenler”in oranı yüzde 36, “AB üyeliğinin kötü olduğunu düşünenler”in oranı yüzde 19’dur. Kosova, Arnavutluk ve Kuzey Makedonya sırasıyla yüzde 90, 81 ve 54 oranları ile AB üyeliğine en olumlu bakan ülkelerdir. AB üyeliğinin iyi bir şey olduğunu yüzde 26 oranı ile en düşük oranda belirten Sırbistan’dır.⁴⁶ Batı Balkan ülke kamuoylarının bu ülkelerin AB üyeliğini desteklemesi, AB süreçleri açısından olumlu bir unsur olarak görülebilir.

Avrupa Komşuluk Politikası bakımından etkilere bakıldığında, Brexit referandumunun hemen sonrasında 11 Temmuz 2016 tarihinde dönemin AB Genişleme Müzakereleri ve Komşuluk Politikasından sorumlu Komisyon üyesi Johannes Hahn, Brexit sürecinin Doğu Ortaklığı ülkeleri bakımından bir etkisi olmayacağını belirtmiştir.⁴⁷ Hahn’ın olumlu yaklaşımı ve yukarıda AB resmi belgelerinde de görülen ilişkilerin devamlılığına rağmen Avrupa Komşuluk Politikası ülkeleri için de, Genişleme politikası ülkeleri gibi Brexit’in Birliğin yumuşak güç özelliklerini olumsuz etkileyen bir yönünün olacağını söylemek yanlış olmayacaktır.

Özellikle doğu komşuları bakımından etkili bir aktör olan Rusya’nın Brexit’e yönelik tutumuna bakıldığında, Rusya Federasyonu’nun süreç henüz başlamadan konu ile ilgili resmi bir açıklamasının olmadığı ve bu durumun Brexit’in Birleşik Krallık ve AB’nin iç işleri olarak değerlendirildiğini gösterdiği şeklinde yorumlar vardır. Ancak yine aynı değerlendirmeye göre, Rusya da, Birleşik Krallık’ın Rusya’ya olumsuz tutumu nedeniyle, Brexit sürecinin her iki tarafa da zarar verecek şekilde sonuçlanmasını alkışlayacak popülist söylemlerin varlığı da göz ardı edilmemelidir.⁴⁸

⁴⁶ Regional Cooperation Council, “SEE 2020 Series Balkan Barometer 2017 Public Opinion Survey”, *RCC Secretariat Year 3*, no 3, Sarajevo (2017): 55.

⁴⁷ Armenpress, “Brexit will have no impact on EU-EAP relations, says Johannes Hahn”, July 11, 2016. Erişim Tarihi: Ekim 17, 2019. <https://armenpress.am/eng/news/853905>.

⁴⁸ Alexey Gromyko, “Russia: A new twist for an awkward partnership”, *Views on the UK’s renegotiation: Russia, Ukraine and Turkey*, Kasım 14, 2015. Erişim Tarihi: Eylül 5, 2019. <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2015/11/14/views-on-the-uks-renegotiation-russia-ukraine-and-turkey/#One>,

Ukrayna'nın Brexit'e yaklaşımı konusundaki değerlendirmeler de olumsuzdur. Rusya ile çatışmalı bir ilişkisi olan ve AB ile de kapsamlı bir ortaklık anlaşması imzalayan Ukrayna'nın, net bir AB perspektifi olmaksızın modern bir hukuk devleti olma olasılığı zayıftır. Pek çok Ukraynalı için AB geleceği, kimlik ve modernleşmeyi temsil etmektedir ve 2014 yılındaki krizde AB bayrakları altında kampanya yürütülmüştür. Ukrayna'nın AB ile ilişkilerini destekleyen Birleşik Krallık'ın AB içinde olmaması Ukrayna için istenen bir durum olmadığı gibi, Ukraynalıların gözünde AB'nin değerini düşürmek isteyenler için de bir fırsat yaratmaktadır.⁴⁹

C. Birleşik Krallık'a Etkiler

Birleşik Krallık'ın geleneksel olarak Batı Balkan ülkeleri ile tarihi ve kültürel olarak güçlü bağları bulunmaması ve ekonomik olarak bölgenin çok öncelikli olmaması nedeniyle, bu ülkelere yönelik politikalar bakımından Brexit'in Birleşik Krallık üzerinde anlamlı bir etkisinin görülmeceği yönünde değerlendirmeler vardır. Yine de Birleşik Krallık 1999 NATO müdahalesindeki liderliği ve barışı koruma görevlerindeki aktif tutumunun da etkisiyle Bosna Hersek, Sırbistan ve Kosova ile daha yakından ilgilenmiş, Kosova'nın AB sürecinin destekçilerinden biri haline gelmiştir. Birleşik Krallık Batı Balkan ülkelerinin önemli bir ticaret ve yatırım ortağı olarak kabul edilmemektedir.⁵⁰

Bunun yanında, AB dış ve güvenlik politikasının mekanizmalarından ayrılması Brexit nedeniyle Birleşik Krallık'ın Batı Balkanlar'a yönelik politikalarının etkilenebileceğini göstermektedir. Nitekim, Whitman'a göre dış ve güvenlik politikasında bir "*hard Brexit*" gerçekleştiğinde, bu durum en başta sınırlar arası güvenliğe ilişkin bilgi paylaşımı konusunu etkileyecektir. Schengen bilgi sistemi de dahil bazı diğer mekanizmaları da etkileyen bu durum, en başta Birleşik Krallık'ı terörle mücadele konusunda olumsuz etkileyebilir.⁵¹ Bir başka deyişle, Brexit sonucu Birleşik Krallık artık üçüncü ülke olacağından, Birliğin terör ve göç konusundaki mekanizmalarından faydalanamayacaktır.

Brexit ile, Birleşik Krallık'ın AB üyelik perspektifinin önemli bir araç olduğu genişleme politikası kapsamındaki ülkeler ve komşuluk politikası

⁴⁹ Alyona Getmanchuk, "Ukraine: Brexit would damage Ukrainian hopes for a European future", *Views on the UK's renegotiation: Russia, Ukraine and Turkey*, Kasım 14, 2015. Erişim Tarihi: Eylül 5, 2019. <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2015/11/14/views-on-the-uks-renegotiation-russia-ukraine-and-turkey/#One>.

⁵⁰ Ker-Lindsay, "The United Kingdom and EU enlargement in the Western Balkans," 558-560.

⁵¹ Whitman, "Avoiding a Hard Brexit in Foreign Policy," 52.

içindeki ülkelerde etkisini sürdürmesi güçleşecektir. Bu durumda bazı diğer AB üyesi devletler söz konusu bölgelerde daha etkili olabilecektir.⁵² Bu durum Birleşik Krallık için dikkate değer bir maliyete sebep olacaktır.⁵³ Zira daha önce AB kurumsal ve ticari sistemi üzerinden Avrupa Komşuluk Politikası ülkeleri ile ilişkilerini sürdüren Birleşik Krallık bu ülkelerle yeniden ekonomik ve siyasi bağlar tesis etmek zorunda kalacaktır.

Sonuç

AB'nin Geleceği Tartışmaları Bağlamında Bir Değerlendirme

AB Genişleme Politikası ve Avrupa Komşuluk Politikasının Brexit sürecinden nasıl etkileneceği ile ilgili tartışmaları, AB için Birleşik Krallık olmaksızın nasıl bir gelecek inşa edileceği tartışmalarından bağımsız ele almak güçtür. 2017 yılında yayınladığı Beyaz Kitap ile Avrupa Komisyonu Birleşik Krallık olmaksızın 2025 yılı için AB'nin gelecek senaryolarını oluşturmuştur. Buna göre beş senaryo kapsamında AB'nin geleceğine yönelik öngörüler ortaya konmuştur. Bu senaryolardan ilki, AB'nin mevcut reform gündemini sürdürdüğü durumu yansıtmaktadır. Birinci senaryo kapsamında AB, tek pazarın güçlendirilmesi için istihdam, yatırım ve büyüme üzerine odaklanmakta, ulaşım ve enerji altyapısına yatırım yapmaktadır. İkinci senaryo AB üyelerinin salt tek pazara odaklandığı ve göç, savunma, güvenlik gibi politika alanlarında ortak hareket edemediği bir durumu resmetmektedir. Bu senaryoda ortak hareket alanı kısıtlı olduğu için, sorunlar ikili görüşmeler ile çözülmektedir. Üçüncü senaryo entegrasyonda daha fazla ilerlemek isteyen ülkelerin bir araya geldiği durumu yansıtmaktadır. Savunma konusu da dahil entegrasyonda daha ileri gitmek isteyen ülkeler için olanak sağlanan bu senaryo, birçok politika alanında da mevcut durumdan daha ileri bir entegrasyon seviyesinin yakalanması için olanak sağlayabilecektir. Dördüncü senaryo, belirli politika alanları seçilip bu alanlarda ilerleme sağlandığı, ancak diğer alanlarda derinleşmenin tercih edilmediği bir durumu yansıtmaktadır. Son senaryoda ise bütün ülkelerin daha fazla entegrasyonu hedeflediği varsayımından hareket edilmektedir.⁵⁴ Bu senaryolar AB'nin geleceği

⁵² Malcolm Chalmers, "UK Foreign and Security Policy after Brexit", *Briefing Paper*, Royal United Services Institute for Defence and Security Studies RUSI, Erişim Tarihi: Ekim 17, 2019.

https://rusi.org/sites/default/files/201701_bp_uk_foreign_and_security_policy_after_brexit_v4.pdf,s.1.

⁵³ Söz konusu maliyetlerle ilgili olarak dış politika ve güvenlik politikası açısından bir değerlendirme için, bkz: Whitman, "Avoiding a Hard Brexit in Foreign Policy," 52.

⁵⁴ European Commission, "White Paper on the Future of Europe, Reflections and Scenarios for the EU27 by 2025", *COM (2017)2025*, (2017).

tartışmalarının parçasıdır. Daha ileri entegrasyonu öngören senaryolar dikkate alındığında, genişleme sürecindeki Batı Balkan ülkelerinin katılım kriterlerini karşılayarak üye oldukları takdirde, yapısal siyasi ve ekonomik sorunları nedeniyle entegrasyonda daha geriden gelen ülkeler kapsamında yer alacağı söylenebilir.

AB'nin Brexit sonrası gelecek senaryolarında Fransa ve Almanya'nın konumu önem arz etmektedir. Krotz ve Schild; Brexit sonrası üç senaryo üzerinden bir gelecek analizi yapmaktadır. Buna göre, AB içinde "Almanya'nın hegemonyasının oluşması", "Avrupa projesinin ortadan kalkması" ve "Birliğin merkezinde Fransız-Alman birlikteliğinin yeniden canlandırılması" gibi seçenekler içinde, Fransız-Alman birlikteliğinin en olası senaryo olduğunu belirtmekte, ancak bu durumun da başta Fransa'nın iç politikada ekonomik ve sosyal reformlarını gerçekleştirme şansına bağlı olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁵ Mevcut durumda bu analiz yerinde gözükmemekte, bununla birlikte Ekim 2019 Zirvesi'nde, Fransa'nın Kuzey Makedonya ve Arnavutluk'un katılım müzakerelerinin açılmasına yönelik vetosu dikkate alındığında, Fransa ve Almanya'nın genişleme politikasına yönelik görüş ayrılıkları, bu senaryonun da gerçekleşmesinin önünde engeller olabileceğini göstermektedir. Fransa'nın kararında etkili kamuoyu faktörü ve genel olarak Avrupa kamuoyunun genişleme ve komşuluk politikalarına olumsuz tutumu dikkate alındığında, AB üyesi ülkelerde ekonomi Brexit sürecinden olumsuz etkilenirse, genişlemeye ve bir dereceye kadar da Avrupa Komşuluk Politikasına yönelik olumsuz tutumun süreceği sonucu çıkarılabilir. Bir başka deyişle, AB'nin bölgeye yönelik resmi temaslarının yoğunluğu dikkat çekse de, kamuoyunun genişleme sürecine yaklaşımı Brexit'in de etkisi ile daha da olumsuzlaşabilir. Bu durum AB içinde genişlemeye yönelik demokratik meşruiyet sorunlarını daha da artıracak ve AB desteğine ihtiyaç duyan ve makalede ağırlıklı olarak örnek verilen Batı Balkan ülkeleri ve Avrupa Komşuluk Politikasının bir parçası olan Doğu Ortaklığı ülkelerinin ekonomik ve daha da önemlisi demokratik konsolidasyonlarına zarar verebilecektir. Batı Balkanlar'da geçmişte yaşanan savaşların etkileri sürmektedir. Bölgede çatışma potansiyeli yaratabilecek kimi sorunlar (Sırbistan- Kosova, Kuzey Makedonya-Yunanistan, Bosna-Hersek gibi) AB etkisiyle bir dereceye kadar istikrara kavuşabilmiştir. Aynı durum Rusya ile çatışmalı bir ilişkisi olan Avrupa Komşuluk Politikası kapsamındaki Ukrayna ve diğer ülkeler için de geçerlidir.

⁵⁵ Ulrich Krotz & Joachim Schild, "Back to the future? Franco-German bilateralism in Europe's post-Brexit union", *Journal of European Public Policy*, 25, no 8, (2018): 1174-1193.

Bu tartışmalar kapsamında da görüleceği gibi, Brexit ve diğer sorunlar AB için farklılaştırılmış entegrasyon konularını daha fazla gündeme getirmiştir.⁵⁶ AB, yukarıda değerlendirilen gelecek senaryoları bağlamında kendi içinde farklılaştırılmış entegrasyon uygulamalarını devam ettirir ve yeni uygulamalar ortaya koyarken, üçüncü ülkelerle de harici farklılaştırılmış entegrasyon kapsamında değerlendirilebilecek ilişki modelleri geliştirmiştir. Bu modeller; en alt düzey entegrasyon öngören Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları'ndan, Ortaklık Anlaşmaları'na ve Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşmaları'na, ve taraflar arasında daha ileri derecede entegrasyona işaret eden Gümrük Birliği ve Avrupa Ekonomik Alanı kapsamındaki Ekonomik Alan Anlaşmaları'na uzanan geniş bir yelpazeyi içermektedir.⁵⁷

Bu durumda, mevcut şartlar altında gerek genişleme politikası gerekse Komşuluk politikası kapsamındaki ülkelerin Brexit sonucu oluşan ortamda farklı kapasite, hız ve entegrasyon düzeylerinde AB ile ilişkilerine devam edeceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Bununla birlikte, Genişleme politikasının sorunları, Avrupa Komşuluk Politikası'na yönelik "ilkeli pragmatizm" olarak tanımlanan ve değerleri görel olarak arka plana atan yaklaşım, AB'nin stratejik özerklik kazanma çabaları gibi gelişmeler ve AB'nin karşı karşıya kaldığı diğer krizler nedeniyle, Brexit'in yarattığı belirsizlikler genişleme ve komşuluk politikalarının öncelik taşıyan politikalar olarak görülmeme olasılığını artırmaktadır.

⁵⁶ Harici farklılaştırılmış entegrasyon ve kavramla ilgili değerlendirmeler için bkz: Ebru Turhan, "Avrupa Birliği'nin Üçüncü Ülkelerle Harici Farklılaştırılmış Entegrasyon Modelleri ve Türkiye-AB İlişkilerinin Geleceği: Neoliberal Bir Yaklaşım", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 27, No 1 (2018): 95-120.

⁵⁷ Bu entegrasyon düzeylerindeki anlaşmaların içerikleri ve örnekler için bkz. European Commission. "Negotiations and Agreements", Erişim tarihi: Nisan 9, 2020, https://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/negotiations-and-agreements/#_in-place.

Kaynakça**Makaleler ve Kitap Bölümleri**

- Biscop, Sven, "All or nothing? The EU Global Strategy and defence policy after the Brexit", *Contemporary Security Policy*, 37, no 3 (2016): 431-445.
- Cebeci, Münevver, "AB'nin Güvenlik ve Savunma Politikalarında Güncel Tartışmalar", içinde *Hukuki, Siyasi ve İktisadi Yönleriyle Avrupa Bütünleşmesinde Son Gelişmeler ve Türkiye-AB İlişkileri* ATAUM 30. Yıl Armağanı, ed. Sanem Baykal *et. al.* (Ankara:Ankara Üniversitesi Yayınları, 2018): 151-178.
- Eralp, Atila, "Avrupa Bütünleşmesinin Dış Politika Arayışları: Dünü, Bugünü ve Geleceği," içinde *Hukuki, Siyasi ve İktisadi Yönleriyle Avrupa Bütünleşmesinde Son Gelişmeler ve Türkiye-AB İlişkileri* ATAUM 30. Yıl Armağanı, ed. Sanem Baykal *et. al.* (Ankara:Ankara Üniversitesi Yayınları, 2018):211-235.
- Hobolt, Sara B. "Ever closer or ever wider? Public attitudes towards further enlargement and integration in the European Union", *Journal of European Public Policy*, 21, no 5 (2014): 664-680.
- Ker-Lindsay, James, "The United Kingdom and EU enlargement in the Western Balkans: from ardent champion of expansion to Post-Brexit irrelevance", *Southeast European and Black Sea Studies*, 17, no 4, (2017): 555-569.
- Krotz, Ulrich & Schild, Joachim, "Back to the future? Franco-German bilateralism in Europe's post-Brexit union", *Journal of European Public Policy*, 25, no 8, (2018): 1174-1193.
- Nas, Çiğdem, "The EU's Approach to the Syrian Crisis: Turkey as a Partner?", *Uluslararası İlişkiler*, vol.16, no 62 (2019):45-64.
- Schimmelfennig, Frank & Sedelmeier, Ulrich, "Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe", *Journal of European Public Policy*, Cilt 11, No.4 (2004): 661-679.
- Smith, Karen, "The European Union in an illiberal World", *Current History*, LSE Research Online, 116, no 788 (2017).
- Turhan, Ebru, "Avrupa Birliği'nin Üçüncü Ülkelerle Harici Farklılaştırılmış Entegrasyon Modelleri ve Türkiye-AB İlişkilerinin Geleceği: Neoliberal Bir Yaklaşım", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 27, No 1 (2018): 95-120.
- Whitman, Richard G., "Avoiding a Hard Brexit in Foreign Policy," *Survival*, 59, no 6, (2017):47-54.
- Yazgan, Hatice, "Rubicon'u Geçmek: Onuncu yılda Avrupa Komşuluk Politikası," *Uluslararası Hukuk ve Politika Review of International Law and Politics*, 11, no 42 (2015): 103-132.

Resmî Belgeler, Haber ve İnternet Sayfaları

- Armenpress, “Brexit will have no impact on EU-EAP relations, says Johannes Hahn”, Erişim Tarihi: Ekim 17, 2019. <https://armenpress.am/eng/news/853905>, July 11, 2016.
- Bieber, Florian, “Ever Farther Union: Balkans and the Brexit”, *Nations in Transit Brief*, Freedom House, (2016):2.
- Bugajski Janusz, “Brexit Impact on Europe’s East,” *Center for European Policy Analysis*, Ocak 9, 2019. Erişim Tarihi: Eylül 10, 2019. <https://www.cepa.org/brexit-impact-on-europes-east>.
- Chalmers, Malcolm, “UK Foreign and Security Policy after Brexit”, *Briefing Paper*, Royal United Services Institute for Defence and Security Studies RUSI, https://rusi.org/sites/default/files/201701_bp_uk_foreign_and_security_policy_after_brexit_v4.pdf, s.1.
- Council of the European Union, “Enlargement and Stabilisation and Association Process-The Republic of North Macedonia and the Republic of Albania, Council Conclusions”, Brussels. 25 March 2020.
- European Commission. “Negotiations and Agreements”, Erişim tarihi: Nisan 9, 2020, https://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/negotiations-and-agreements/#_in-place.
- European Commission, “Revised Enlargement Methodology: Questions and Answers”, 5 February 2020, Brussels, Erişim Tarihi: Mart 20, 2020. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_20_182.
- European Commission, “2019 Communication on EU Enlargement Policy”, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, (2019).
- European Commission, “2018 Communication on EU Enlargement Policy”, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, (2018)
- European Commission, “2016 Communication on EU Enlargement Policy”, *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*, (2016).
- European Commission, “European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations”, Erişim Tarihi: Eylül 10, 2020. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/node_en.
- European Commission, “European Neighbourhood Policy And Enlargement Negotiations”, *Press Releases* Erişim Tarihi: Ekim 17, 2019.

https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/press-releases_en.

- European Commission, “EU-Ukraine Association Agreement fully enters into force”, *Press Release*, Brussels, September 1, 2017.
- European Commission, “Revised European Neighbourhood Policy: supporting stabilisation, resilience, security”, *Press release*, Brussels, May 18, 2017.
- European Commission, “Western Balkans Summit 2017: delivering for the region”, *Press Release*, Brussels, June 12, 2017.
- European Commission, “White Paper on the Future of Europe, Reflections and Scenarios for the EU27 by 2025”, *COM(2017)2025*, (2017).
- European Council, “European Council Meeting (17 and 18 October 2019) Conclusions”, *EUCO 23/19* Brussels, 18 October (2019).
- European External Action Service, European Neighbourhood Policy, Aralık 21, 2016, Erişim Tarihi: Ekim 10, 2019. https://eeas.europa.eu/diplomatic-network/european-neighbourhood-policyenp/330/european-neighbourhood-policy-enp_en.
- European External Action Service, “Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe, A Global Strategy for the European Union’s Foreign and Security Policy,” Brussels, (2016).
- European External Action Service, “The European Union’s Global Strategy: Three Years on, Looking Forward”, Brussels, 2019.
- Elgood, Giles, “Balkans fear Brexit will delay EU dream”, *Reuters*, Haziran 28, 2016, Erişim tarihi, Ocak 30, 2019. <https://www.reuters.com/article/us-britain-eu-balkans/balkans-fear-brexit-will-delay-eu-dream-idUSKCN0ZE0R5>.
- France Diplomatie, Ministry for Europe and Foreign Affairs, “Final Declaration by the Chair of the Paris Western Balkans Summit” Erişim Tarihi: Ekim 17,2019. <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/balkans/events/article/final-declaration-by-the-chair-of-the-paris-western-balkans-summit-04-06-16> Temmuz 4, 2016.
- Getmanchuk, Alyona, “Ukraine: Brexit would damage Ukrainian hopes for a European future”, *Views on the UK’s renegotiation: Russia, Ukraine and Turkey*, Erişim Tarihi: Eylül 5, 2019. <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2015/11/14/views-on-the-uks-renegotiation-russia-ukraine-and-turkey/#One>, Kasım 14, 2015.
- Gromyko, Alexey “Russia: A new twist for an awkward partnership”, *Views on the UK’s renegotiation: Russia, Ukraine and Turkey*, Erişim Tarihi: Eylül 5, 2019. <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2015/11/14/views-on-the-uks-renegotiation-russia-ukraine-and-turkey/#One>, Nov. 14, 2015.

- Hale, Jacqueline, "How UK Foreign Policy benefits from EU membership and the pitfalls of Brexit," *The Foreign Policy Center*, August 31, 2018, Erişim Tarihi: Eylül 30, 2019. <https://fpc.org.uk/how-uk-foreign-policy-benefits-from-eu-membership-and-the-pitfalls-of-brexite/>.
- Hopkins, Valerie, "Brussels Says EU has 'underestimated' China's reach in Balkans," *Financial Times*, Mart 5, 2019, Erişim Tarihi: Ekim 17, 2019. <https://www.ft.com/content/4ba18efa-377b-11e9-b72b-2c7f526ca5d0>.
- Minic, Jelica, "The Future of the EU and the Western Balkans - a view from Serbia", *Foreign Policy Papers 3*, Friedrich Eber Stiftung, 2016: 5.
- Nielsen, Nikolaj, "EU reassures Balkans on post-Brexit enlargement," *EU observer*, Temmuz 5, 2016, Erişim Tarihi: Ocak 30, 2019. <https://euobserver.com/enlargement/134198>.
- Olivié Iliana & Pérez, Aitor, "Possible impacts of Brexit on EU development and humanitarian policies," European Parliament Directorate-General for External Policies, Policy Department, ISBN: 978-92-846-0893-5 (pdf) , PE 578 042, (2017).
- Regional Cooperation Council, "SEE 2020 Series Balkan Barometer 2017 Public Opinion Survey", *RCC Secretariat Year 3*, no 3, Sarajevo (2017): 55.
- Rodgers, James, "Brexit: A Chance for Russia to Rebuild Bridges?" *Forbes*, Eylül 4, 2019. Erişim Tarihi: Eylül 10, 2019. <https://www.forbes.com/sites/jamesrodgerseurope/2019/09/04/brexit-a-chance-for-russia-to-rebuild-bridges/#23fbda624b83>.
- Schneider, Oscar, "Blocking negotiations with North Macedonia and Albania is a 'huge historical mistake,' says Juncker," *Brussels Times*, Ekim 18, 2019, Erişim Tarihi: Ekim 19, 2019. <https://www.brusselstimes.com/all-news/eu-affairs/74241/jean-claude-juncker-deplores-europes-failure-to-start-eu-enlargement-negotiations/>.
- Tcherneva, Vessela, Varma, Tara, "After the French veto: The new scramble for the Western Balkans", *European Council on Foreign Relations ECFR*, commentary, Ekim 25, 2019.
- Ten Brinke Lisa, Chelotti Nicola, Himmrich Julia, Martill, Benjamin, "Britain in the Post Brexit Security Architecture", *Dahrendorf Forum Policy Brief*, Debating Europe, (2018).

